

HÁBORÚ ÉS BÉKE.

I.

Nem lehet London utcáin barangolni anélkül, hogy az embernek a háború, a világháború ahogy mi nevezzük, a nagy háború, ahogy itt nevezik, újra és újra eszébe ne jusson. A *Westminster* apátság templomában, ahol államférfiak, költők, tudósok és királyok nyughelye van, ott pihen az ismeretlen katona, a nagy háború igazi hőse is. A fegyverszünet emléknapját, november 11-ikét a *Cenotaph* előtt ülik meg,

amelyik alig pár lépésnyire magaslik a parlamenttől, minisztériumok palotái között az úttest közepén. És akárhová, akármire menjünk is Londonban, mindenfelé háborús emlékszobrok, itt a helyi ezred halottait, ott a tüzéreket, amott a repülőket, másutt meg a haditengerészeket, aztán a kereskedelmi tengerészeket és így tovább, és így tovább örökítik meg márványba vésve, ércbe öntve, járókelők szemébe meresztve. Az egyik napilap *Foch* marsall emlékiratait közölte most, a másik Sir John *French-ét*, a harmadik *Remarque* újabb regényét adta, a negyedik egy londoni bennszülött háborús naplójával táplálta olvasóit. Januárban a brit egyetemek első nemzetközi kongresszusán vettem részt Glasgowban, amely amolyan miniatúr világbékekonferencia volt. A londoni mozgófényképszínházakban egymást kergetik a háborús filmek, a *Journey's End*, az *Im Westen nichts Neues*, a *Hell's Angels*. Felszakadnak a régi sebek . . . Üldözik az embert a háborús emlékek. Nem volt és nem lehetséges oly földi esemény, mely mélyebb emléket hagy az ember lelkében, mint amikor szemben áll a halállal, ép testben ép lélekkel. Lehet az embernek megnyugtató a halál, amikor megváltás egy nyomorúságos, elviselhetetlen élettől, amikor a test már elvégezte a maga feladatát és csak a halállal tudna hadakozni tovább, de azt is reménytelenül. Lehet megnyugtató a halál, ha az embernek az ideje terhelte, a haladó világ túlnőtt az ember feje felett, a kortársai már elmaradoztak, új, idegen arcok veszik körül, új, idegen eszmék. Amikor az ember kezdi már helyét nem találni ezen a világon s amikor a fejlődés titokzatos nagy törvényének érdeke, hogy friss vér keringjen a régi elalvadt helyett. A világ legtüreletlenebb, legmohóbb forradalmára reakcionárius az élet rohanó iramával szemben, amikor visszasírja elveszett, visszahozhatatlan fiatalkorát s amikor a relativitás forradalmi tanából is dajkamese lehet száz esztendő múlva... Igen, így, az embernek az ideje letelik s a fejlődés ára és érdeke, ahogy *Huxley* mondotta volt, hogy meghaljunk és ne álljunk megcsontosodott nézeteinkkel, megmerevedett idegeinkkel és inainkkal a haladás útjában. De a harctéren szembenállani a halállal, ez egészen más. A legerősebbeket és a legegészségesebbeket választják ki erre a feladatra. A legfiatalabbakat. Azokat, akik az életet még maguk előtt látják s az emlékeik csak: sok, sok reménykedés és bizakodás a jövőben. Szembenállani a halállal azoknak, akik még szembenállanak az étellel, akik még csak most indulnak neki az életnek, ez a legnagyobb, legmélyebb élmény, amire ember képes lehet.

Nem tudja az igazán megérteni az, aki nem volt frontkatonája és annak, aki frontkatonája volt, nem kell magyarázni. A közös szenvedés emléke egy láthatatlan nagy testvériségbe vonta össze mindazokat, akik frontkatonák voltak. Nem lehet megtagadni a közösségünket mindattól, ami a háborúval összefügg. A «civil» talán már unja a hábo-

rús témákat, de a frontkatona nem tud vele betelni. Azzal a hatalmas nagy élménnyel szemben, amelyet a világháború jelentett, a világirodalom minden produkciója még mindig csak szárnalmas dadogás, annyi «jó» háborús regény jelent már meg s a háború nagy regénye még mindig nincs megírva. Nem is hihető, hogy egy regény eléggé reprezentatív lehessen. Egy egész irodalom is csak gyöngye visszhangja lehet annak, ami a háború tényleg volt s ami a modern háború egyáltalán lehet az érző, szenvedő emberiség számára.

De a háború nemcsak irodalmi téma. A háború szociológiai probléma is. A háború szociológiájának van egy elsőrangú feldolgozása is, Rudolf *Steinmetz* amsterdami professzor könyve, *Die Soziologie des Krieges*. Ennek a könyvnek megvan az a nagy előnye is, hogy nem tisztára a világháború hatása alatt íródott, mert egy háború előtti könyvnek, amely *Die Philosophie des Krieges* címet viselte, az átdolgozása, tehát mintegy a háború előtti eszmékkal is kontaktusban van s a háború utáni eszmevilág hatása alól természetesen nem tudta kivonni magát. Előnye a könyvnek, hogy olyan ember írta, aki a világháborúban, mint semleges állam polgára, érdektelen volt, de ez egyben hátránya is. Talán azért is tudja olyan könnyen kimondani azt a keserű igazságot, hogy a háború elkerülhetetlen rossz és még inkább ezért tudja felsorolni türelemmel a háború jó hatásait, amelyekért oly drága bért kell fizetni. Talán ezért is tudta szerzőnk egyáltalán megírni a háború szociológiáját, mert igen nehéz tudományos szenvtelenséggel írni annak, aki a háborút végigszenvedte. Talán éppen azért a lehetségesen legjobb könyv a Steinmetz könyve, mert aki jobbat írhatna, nem tudja megírni, nem írhatja meg, mert nem tud úrrá lenni az érzésein, az énjén, az emlékein. Rudolf Steinmetz megértette a háborút, amennyire csak olyasvalaki, aki nem vett benne részt, megértheti. Nagy érdeme, hogy nem embertelenül cinikus, mint ahogy a militaristák szoktak lenni és nem idegbetegen hisztériás, ahogy ehhez hozzá szokhattunk pacifisták részéről. Van mértéke a háború megítélésére és van mértéke a háború elítélésére. A háború ma még elkerülhetetlen rossz. A háború nagy tettek szülője is: πόλεμος πατήρ πάντων. Nem szabad soha feladni a reményt, hogy a jót megmenthetjük s a rosszat elkerülhetjük. Nem lehet a háborútól való félelem oly nagy, hogy a békével való minden visszaélést igazolni lehessen. És nem lehet a háború vágya oly nagy, hogy a béke könnyelmű kockáztatására vezessen. Kétségtelen, hogy a háború önbíráskodás és ez a háború legnagyobb elítélése. De másrésről a háború önbíráskodás olyan kérdésekben, amelyekben nincs elfogulatlan bíró. És ez a háború legnagyobb védelme.

A háborúról írván, persze sok minden mondanivalónk lehetne s egy bizonyos kiválasztásra szükségünk van. Steinmetz hétszáz oldalon

írta meg a háború szociológiáját s akár hétezer oldalt is írhatott volna. Mi nem szándékozunk itt Steinmetz könyvének ismertetését adni. Nem szándékszunk az ő gondolatmenetét követni. Nem szándékszunk vele vitába szállni. Ez az első önkorlátozás, amelyet alkalmazunk. Témánkat három csoportba kívánjuk osztani. Az első a világháborúval kapcsolatos néhány megjegyzés. A második csoportban az egyének, a harmadik csoportban a társadalomnak a háborúhoz való viszonyát fogjuk szemügyre venni.

II.

A világháború okainak és okozóinak kutatása kimondottan történettudományi feladat. Nem lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy az összes szükséges adatok a kérdés eldöntéséhez már rendelkezésre állanak-e, a kérdés elhomályosítására alkalmas memoárok pedig még mindig ömlenek. Vannak azonban bizonyos kérdések, amelyek az aprólékos történettudományi bírálattól úgyszólván függetlenek. Vannak bizonyos tények, amelyek úgyszólván letagadhatatlanok. Vannak lényeges szempontok, amelyeket a részletvizsgálat szem elől téveszthet, de meg nem cáfolhat. Ilyen mindjárt az, hogy a világháborúnak számos oka és okozója volt és durvább meghamisítása alig képzelhető el az igazságnak, mint a békekonferenciának az a beállítása, mintha a háboni okozói egyszerűen a legyőzöttek lettek volna. Dean *Inge-nek*, a londoni Szent Pál székesegyház dékánjának Glasgowban mondott szavai, hogy a világháború kitörésében valamennyien kivétel nélkül bűnösök vagyunk, olyan beismerés, olyan szociálpszichológiai ténymegállapítás, amelyet okmányok forraságaival soha megcáfolni nem lehet. Ilyen egyszerű, rusztikus tény az is, hogy a világháború nem az első «puskalövéssel», már mint nem az első hadüzenettel kezdődött, amint, sajnos, a brutális párisi békével virtuáliter be nem fejeződhetett. A lelkek békéje nem volt meg a háború előtt és nincs meg a háború után. Hogy nem volt meg a lelkek békéje németek és franciák között, azt a franciák a legkevésbé jogosultak kétségbevonni. Az ő propagandájuk Elzászért nem volt békepropaganda. Hogy nem volt meg a lelkek békéje németek és angolok között világpolitikai okokból, ép oly kevéssé lehet tagadni. Hogy az angolok a németek expanziójától világgazdasági pozíciójukat féltették, egészen kétségtelen. Nyilvánvalóan nem volt meg a lelkek békéje a monarchia és szomszédai között s amint a balkáni háború nem volt védelmi háború Törökország ellen, úgy nem lehet a monarchia szétrobbantására irányuló háborút védelmi háborúnak nevezni a monarchia szomszédai részéről. Nem lehet belátni, hogy miért lett volna védelmi háború az Elzász meghódítására irányuló francia háború. Nem lehet belátni, hogy miért lett volna védelmi háború a monarchia szétrobbantására irányuló háború. A győ-

zelmi tribunál ítélkezése csak azt bizonyítja, hogy világpolitikai kérdésekben mennyire nincs elfogulatlan bíró. Az elfogult bíró ítéletével hódítottak, mondjuk «vérző szívvel» hódítottak, de a hódítás ténye egyben elítélésük. Az elfogult bírói ítéletek, hódítások védelmére alakult népszövetség már ennél fogva jogosulatlan magát világbékeszövetségnek nevezni. A békeszerződések mindenre alkalmasak lehetnek, csak a lelkek békéjének megteremtésére nem. Nincs meg a lelkek békéje németek és franciák között és nincs meg németek és lengyelek között sem. Nem lehet meg a lelkek békéje Magyarország és szomszédai között. Szovjetországnak politikája mindennek nevezhető, csak a lelkek békéjét előmozdító politikának nem. És *Mussolini*, akiben van valami *Bismarckból*, de van valami *Vilmos* császárból is, aligha szolgálja a világbékét örökös expanziós terveivel. Egyszóval a világbéke garanciái ugyanúgy hiányoznak a mai Európából, mint ahogy hiányoztak a háború előttiből.

Amennyire nem teremtettek igazi, tartós békeállapotot a békeszerződések, annyira nem volt a győztesek győzelme igazi, nagy győzelem sem. *Foch* marsall, az ántánt győztes hadvezére, akit a franciák hajlandók *Napóleonnal* összehasonlítani, a fegyverszünetet közlő napi-parancsában a következőket írta: «Vous avez gagné la plus grande bataille de l'histoire et sauve la cause la plus sacrée: la liberté du monde». Ez persze azt jelenti, hogy ő, *Foch* marsall, megnyerte a világháború legnagyobb csatáját és megmentette a világszabadság legszentebb ügyét, de már az angolok sincsenek vele egy véleményen. Maga *Foch* mondja el a memoárjaiban, hogy az angol fővezér, *Sir John Haig*, sokkal enyhébb fegyverszüneti feltételeket javasolt, mint amilyenek a *Fochéi* voltak, mert szerinte a németek korántsem voltak leverve és az ő hadseregük sem volt érintetlen. Még jellemzőbbek magának *Foch*nak kijelentései, aki október 31-én, tehát a monarchia összeomlásával egyidőben képes azt megállapítani, hogy «a szövetségesek harc-téri helyzete egyre kedvezőbbé válik». Ez nem egy igazán győztes hadsereg helyzetéről való beszámoló. Hogy a fenségéstől a nevetségességig mennyire csak egy lépés a távolság, mutatják *Foch*nak azok a kijelentései, amelyeket a *Rajna* átlépéséről tesz, mikor még mélyen Franciaországban hadakoznak, majd később a *Berlin* felé való előnyomulásról beszél, holott még a fegyverszünet is francia területen találta őket. Ugyancsak a dolog mulatságos oldalához tartozik *Clemenceau* türelmetlen levele, amelyet az amerikai csapatok lassú előhaladása miatt *Foch*hoz intézett. Ez az ismételten megnyilatkozó francia mohóság a tetőfokát éri el *Foch* fegyverszüneti feltételeiben, amelyben a párisi békeszerződések minden átka már benne van: a megszállások, a reparációk. Ha el lehet mondani, hogy a békeszerződések igen rossz munkát végeztek, akkor el kell mondani, hogy *Foch* emberi nagyságában alapos

okunk van kételkedni, mert legalább is politikusnak nagyon rossz politikus volt. Emlékiratainak politikai hatása sem volt a legszerencsésebb. Az 1914. évi yperni csata leírása parázs ellentmondásokat váltott ki angol részről s a *Morning Post*, amely az emlékiratokat közölte, tekintélyes megnyilatkozásokat hozott annak bizonyítására, hogy az angoloknak a csata sikeréhez nem volt Foch biztatására szükségük. Az egyik tiltakozó levél egyenesen rámutat az emlékiratok tendenciájára, hogy minden angol sikert is a franciák javára akar írni s ez nem veszít semmit bizonyító erejéből azzal, hogy ez a beállítás a francia háborús irodalomban általános jelenség. A Foch memoárokból bántóan üt ki az a tendencia, hogy a memoáriró magát milyen igen nagy embernek tartja s mennyire ő az, aki minden helyzetben a hazát és az emberiséget megmenti. De talán mivel sem lehet Foch és memoárjait jobban jellemezni, mint a *Sunday Times* március 8-iki számában megjelent bírálattal, mely a memoárokat «egyoldalú történet»-nek nevezi s miután megállapítja, hogy Foch 1914-ben egynehány nagyon is szerencsétlen hadműveletet vezetett, rámutatott arra, hogy a memoárok megjelenése után is kétséges marad, vajjon Foch csakugyan a nagyszabású hadvezérek közül való volt-e vagy pedig éppen csak elég szerencsés volt ahhoz, hogy fővezérséghez jutott akkor, amikor Németország összeomlott és a győzelmet csak meg kellett ragadni. Sokan fognak igazat adni a *Sunday Times* kritikusanak, amikor véleményét a következőkben foglalja össze a háború győztes hadvezérééről:

«Opinions may differ on the merits of the combinations that led to the final defeat. Quite possibly others might have shaped them with equal ingenuity; possibly, too, at that stage of the war it did not need a great military genius to complete the German overthrow. Foch was the man for the task, not so much on account of supreme intellectual genius as because he alone had the character and personality that were even more important for success. For that reason everyone, after reading this book, will find himself turning back to the foreword in which Foch writes of his early life. The man himself was greater than the soldier».

De a politikus még kisebb volt Fochban, mint a katona, aki eszerint nagy ember marad igazi nagy katonai és politikai erények nélkül. Igazában ő csak a háború nagy manager-e volt.

A világháború nagy győzelme is igen szomorú, szegény győzelem volt s ebből a százalmas győzelemből származtak a százalmas békék, a remegő győztes kegyetlen békéi (gyöngeség és kegyetlenség mindig együtt jár) s egy lappangva megmaradó háborús állapot, a lelkek békéjének teljes hiánya.

És a világszabadság? Foch említi fegyverszüneti napiparancsában ezt a szegény világszabadságot, amely annyi háborús emlékre rákerült

s az angol világirodalom megvédése, az angolok indiai uralmának megvédése, Elzász meghódítása, a német kolóniák elvétele, Magyarország feldarabolása, új vegyes nemzetiségű államok teremtése egyértelmű lett a világszabadsággal. Valahányszor India mozgolódik az angol uralom ellen, lehetetlen kárörvendezés nélkül szemlélni. A Glasgowban tartott kongresszuson nem a legenyhébb vádak hangzottak el egyiptomiak és hinduk részéről az angol uralom ellen s látható volt, hogy a népek önrendelkezési joga csak akkor kellemes az angoloknak, ha a monarchia feldarabolására vezet, de nem akkor, ha az angol világbirodalmat veszélyezteti. Az angol koloniális politika lehet igen liberális ott, ahol angol «legionáriusok» laknak, de Egyiptomban és Indiában már csak érvényesül a *divide et impera* hagyományos kormányzati elve, semmivel se különb a Habsburgok politikájánál. Nem lehet kétségbevonni, hogy India a fokozatos önállósodás útjára lépett és elszakadása az angol birodalomtól csak idő kérdése. India pedig az angol világbirodalomnak több mint kétharmadát jelenti. A világszabadság tehát valóban útban van, de annak nem volt szüksége a compiégne-i fegyverszünetre.

III.

A háború és az egyén viszonyának vizsgálatánál az átlagember, a «man of the street» álláspontjára kell helyezkednünk, aki elolvassa a napi újságját, elmegy a napi munkájára s elmondja a maga társaságában, amit az újságjából olvasott. Négy vagy öt évenként elmegy szavazni, néha egy politikai gyűlésre is betéved, de a világ folyása nagyon távoliesik tőle s a befolyása az eseményekre valóban minimális. Csak tömegben van súlya — és ez a tömeg észrevétlenül formálódik — egymásról alig tudnak, egymásra alig hatnak, sok apró hatásból tevődnek össze, a családi és iskolai nevelés, a helyi és foglalkozási környezet, a templomi szószék, a kaszinó, a kocsmá, a sportklub, ezernyi apró elem egy nagy vegyületben, melynek alapszínét egy örökség adja meg, amely ősök kezén, vérében formálódott ki. Lehet ezt a tömeget egészen az akarata ellenére kormányozni? Bizonyára nem. Lehet egészen az akarata szerint kormányozni? Megint csak nem. Vezetők és vezetettek kölcsönhatásban vannak egymással. A vezetőknek persze nem lehet vezetetteké válniok. ők nem lehetnek csak a köz szolgái. Övék az első szó, a tanács és az övék az utolsó, a határozat. A kettő között van a tömeg megnyilatkozása, a vélemény. A tanács nem dönti el, de befolyásolja a vélemény sorsát. A vélemény nem formálja meg, csak irányítja a határozatot. Nagy eltérés a három fázis között nem lehet, különben meg kell változnia a vezetők és vezetettek viszonyának. Ha erre szükség nincs, akkor a tényállás az, hogy van egy tanács, amelyik lokalizálható a vezetőknél, van egy vélemény, amelyik szétfolyik a

tömegben és van egy határozat, amelyik megint lokalizálható, a vezetőknél. A látszat tehát az, mintha a vezetetteknek semmi szerepük sem volna s ezt a látszatot erősíti minden embernek megokolt tudata, hogy az ő befolyása úgyszólván semmi. De olyan ez az eset, mint a folyvást hulló vízcseppeké, egy cseppnek a hatása semmi és valamennyi mégis kivájja a legkeményebb követ. Vannak nagyobb és vannak kisebb cseppek, erősebb és gyöngébb személyiségek. Vannak kormányzott vezetők és vannak kormányzó vezetettek. Az egyes ember nem veszi észre, hogy mihez járult hozzá, amikor egyszer az asztalra csapott a kocsmában, de elégedetten dörzsöli a kezét, ha a vezetők is az asztalra csapnak. Ha a csapkodás rosszul végződik, nem érez felelősséget, mert ugyan mit számít, hogy ő elragadtatta magát, de a vezetőknek több eszük lehetett volna. A vezető tehát tarthat tőle, hogy elcsapják és a történet előről kezdődik új vezetőkkel. A modern alkotmányok törvénybe iktatják, hogy a király személye szent és sérthetetlen, mert ez szükséges. Nem iktatják ellenben törvénybe, hogy a tömeg felelőtlen, pedig ez kétségtelenül így van. Azt tartják, a felelős kormány a király tetteiért felelős, aki maholnap már semmit sem csinál. Fontosabb, hogy a felelős kormány a tömeg szeszélyeiért felelős, a tömeg mai szeszélyeiért felelős a tömeg holnapi szeszélyeinek.

Így válik világot mozgató határozatok részesévé mindenki, anélkül, hogy észrevenné. A maga részét senki se veszi észre s megdöbben a következményektől, amelyeket segített előidézni, anélkül, hogy tudott volna róla.

Nehéz volna összeállítani mindazt, amiből egy átlagember jelleme kialakul, míg eljut odáig, hogy világokat mozgató határozatok részesévé lehet. Politikai elhatározások kialakulásában nagy szerepe van az iskolai történelemtanításnak. Mély hatást gyakorol mindenkire, amikor az ősök példáiról hall, irigyli a hősi korszakokat, amelyekben élnie tőle megtagadtatott, lelkesedik a haza szent ügyéért, amelyért oly szívesen adná oda az életét. Hall az ő népe nagy erényeiről, amelyekhez hasonlókcal egy nép se dicsekedhetik, hall az ő hazája nagy dicsőségéről, mely minden mást a történelemben elhomályosít. Azt hiszi, hogy nincs szentebb feladat, mint meghalni a hazáért, mert a történelem csak háborúk történelme s az emberiség legnagyobb jótevői a hadvezérek voltak. Azt hiszi, hogy nincs könnyebb, mint meghalni a hazáért, az ember csak egy hurrát kiált, aztán vége, vagy élünk vagy halunk, pedig a hős feladata ennél sokkal több, mindenekelőtt a szenvedés és kitartás, mint erre Clausewitz oly tanulságosan figyelmeztet.

A fiatalember tele van ideálokkal, illúziókkal, ambíciókkal. Aztán jön a munka hétköznapija. A csillagokról át kell szállni a helyi vicinálisra s a tej útról be kell térni valamelyik taposó malomba. Megkezdődik az egyhangú élet a maga végeláthatatlan ismétlődéseivel. Még a

szomszéd várostól is elszakadunk s a pegazusból igavonó gebe lesz. Egy kis kalandvág्य mindegyikünkbe szorult, csak a mindennapi kenyér kényszere odanyom a munkapadhoz és nem tudunk nekivágni a bizonytalan és végtelen messzeségnek. El vagyunk szigetelve, magányos, gazdátlan emberi gépekké merevedtünk.

És ekkor jön az életünk nagy pillanata: a háború! A háború, amelynek előiskoláját már végigjártuk katonaeveinkben, amikor némi fegyelmi áldozatok árán sok gondtalansághoz és sok szabadsághoz jutottunk hozzá. Mert a katona gondtalan és szabad. Gondtalan, mert az állam gondoskodik a kenyéréről, a ruhájáról, a szállásáról. Szabad, mert a civilhatóságok nem parancsolnak neki s a civiltársadalom sokat elnéz neki, amit különben nem engedne meg. A kaszárnyában belénevelik, hogy ő csakugyan több is holmi civilnél és a nők ezt éreztetik is vele. Egyszerűen hiába jelent a hadsereg fegyelmet és alárendeltséget, a katonai állapot egyidejűleg szabadságot, felszabadulást is ad, ami kárpótlás és vigasztalás, sőt éppen kielégülés. Ennek a kielégülésnek, a felszabadulásnak, a mozgalmasságnak, a kalandvágynak, a hősi cselekedeteknek nagy, felfokozott alkalmát jelenti ez a szó: háború. No meg aztán nem minden golyó talál és miért éppen nekünk kell a harctéren maradnunk?

Rudolf *Kjellén*, a politikai irodalom ismert svéd munkása, a világháború elején írt egy könyvet 1914 eszméiről s azt fejtegette, hogy a németiség egy oly eszmekört testesít meg, amely szöges ellentétben áll a francia forradalom eszméivel s a világháborúban leszámolást látott ezekkel a forradalmi eszmékkel. Azt hisszük, 1914-nek csakugyan volt egy külön eszmevilága, amelynek azonban nagyon kevés köze van ahhoz a mondvascinált ellentéthez, amelyet *Kjellén* vélt felfedezni. Amire mi gondolunk, közvetlen élményeinkből, tapasztalatainkból származik, abból az időből, amikor tüntető tömegek járták a városok utcáit s a háborút éltették. Nem lehet ezeket a tüntetéseket elintézni azzal, hogy meg voltak rendezve. Próbált volna valaki olyanokat tíz év előtt, a század elején megrendezni, vagy ma, amely utóbbinak bizonyára nincs nagy bizonyító ereje, mert a háború tanulságai még túlközel vannak hozzánk. Azoknak az utcai tüntetéseknek mélyebb értelmük volt. Az egyik az, hogy az emberek, akik *együtt*, egymás *mellett* éltek s elmentek mindennap egymás mellett anélkül, hogy egyik a másikat észrevette volna, emberek, akiket elválasztott a vagyoni, az osztálykülönbség, a képzettség és érdeklődési kör, egyeknek érezték magukat egy gondolatban, testvéreknek, összetartozóknak érezték magukat, egyenlő embereknek, egy nép fiainak, egy kötelesség hordozóinak, egy hadsereg katonáinak, akiket ugyanaz a halálveszély fenyeget, akiket ugyanaz az elzántság hevít. Ha az ellenség emlegetése elő is fordult, ha az egymáshoz tartozás örömébe az ellenség gyűlölete bele is

vegyült, azt hiszem, talán még a franciáknál sem ez volt a fődolog, hanem az, hogy emberek, egyenlő emberek, testvérek lehettünk. Ha a francia forradalom eszméi valaha áthatották a világot, talán soha annyira, mint éppen a háború elején, ha mindjárt csak minden nemzetben belül is, külön-külön. Az a felháborodás, amit a szarajevói gyilkosság miatt mindenkinek éreznie kellett Középeurópában, sőt éreznie kellett volna az egész művelt emberiségen belül, abban a pillanatban vált másodrendűvé, amikor megmozdult az ország, a város és jól öltözött urak, meg kendős asszonyok együtt lelkesedtek, egyazon gondolatnak a szolgálatában. Soha többet így az ország meg nem mozdult, mert a forradalmak megbontották az országokat, a háború kitörése ellenben egyesítette a nemzeteket, a forradalmak egymás ellen vonultatták fel a társadalmi osztályokat, a háború ellenben *egyesítette* a politikai pártokat. Ez az eszmevilág, amely ezekben a nemzeti egységekben életre kelt, ez az egység, amelynek csak negatívuma irányult kifelé, de volt egy pozitívuma is befelé, ez adja meg azt, amit igazában 1914 eszmevilágának kell nevezni. Ez az eszmevilág pusztító volt a maga negatív kihatásában, de értékes és nemes volt a maga pozitív belső sugarában. Ezt a pozitív belső hatást a háború értékes hatásai közé kellene számítani, ha maradandó lehetne, de sajnos, ép az ellenkező túlzásba, a társadalmi ellentétek fokozásába csap át.

A testvériségnek ez a nagy lendülete keveredik a kalandvággyal, találkozik a felszabadulás, a változatos, lendületes élet reményével, egy kis hajtóvadászat, egy kis sport, egy kis romantika és egy hősi eposz, ez mind beleszeng ebbe a szóba: háború. Így kerekedik fel egy nemzet, a nemzet és mire szembetalálkoznak, szembentalálják magukat a szürke valósággal is. A hadsereg vasfegyelme elfojtja a felszabadulást, a kalandvágyat, a romantikát és a golyók úgy röpködnek, hogy nem minden golyó talál ugyan, de még mindig jut bőven elég egy-egy emberre. Megkezdődik a megerőltetések, a nélkülözések, a szenvedések hosszú sora, a halállal szembe kell nézni napokon, sőt éveken át, a testvériség egyenlősége korántsem jelentkezik az áldozatok egyenlőségében, sőt vannak, akik a háborúból hasznot húznak, szemben a szenvedő emberek állnak, a nemzetek belső egysége megbomlik s a nemzetek ellentéte csökken. A hadszerencse is forgandó s a háború értelme és célja kezd kétségessé válni.

Sohasem fogom elfelejteni azt az emberi élményemet, amikor egy kárpáti éjszakában egy déltiroli olasz szabadkőműves magyarázta a háborúnak szerinte elképzelt okait. Másnap éjjel kiszökött az árokból, hogy a front közelében levő házból egy kis ennilót szerezzen és két ház között középtávolságon találtuk haslövessel holtan, körülötte szertegurulva a zsákmány, néhány szem krumpli. Azon a kárpáti harc-vonalon, hófedte terepen a felkelő nap vérvörös korongja rávilágított a

Magas Tátra csúcspontjára, persze a lengyel oldalról nézve. Az én olasz szabadkőműves katonatársam a kék olasz égről beszélt nekem, a nápolyi öbölről, pálmákról, kaktuszokról, citromfavirágról. Beszélt nekem tüzes fekete olasz lányokról, pezsgő borról és dallamos zenéről. Pergő táncról álmodozott szegény, miközben a hófedte Kárpátokat nézte, a vörösen izzó napról neki Itália kék ege jutott az eszébe. Éghajlatok, népek, kultúrák nagy ellentétei és egyéni szépségei elevedtek meg ott a Kárpátok havában, az embernek éreznie kellett, hogy milyen szép, széles, nagy, kiterjedt a világ és mi egy kis ponton, folton verekszünk egy barázdáért, miközben a nagy világról semmitse tudunk, a nagy világból alig ismerünk valamit. Soha az állam, a felsőség, a hatalom, a szervezet ekkora nyomással nem nehezült az emberre, a legnagyobb gép legkisebb csavarjának több önállósága és nagyobb jelentősége van, mint egy nagy hadsereg egyetlenegy emberének.

A frontvonalban tehát, nem kell ismételni, a nézetek egész sorának revíziója megy végbe s ez az egyénnek a háborúval szemben való beállítottságát lényegesen megváltoztatja. Az ember elmegy egy rövid kalandra, de nem akarja szétrombolni a bázist maga mögött, mint ahogy a hosszantartó háború szükségképpen odavezet, hogy a frontarcos elszakad az otthonától, a családjától, a foglalkozásától, az alkalmazásától. Megváltozik a világ mögötte és megváltozik ő maga is. Két külön világ keletkezik s a háborút csak az tartja életben, hogy könnyebb volt megindítani, mint megállítani.

Egyáltalán nagy kérdés, hogy a mai kultúremler élethabitusával mennyire fér össze és meddig férhet össze az az életmód és az az idegfeszültség, amelyet a háború megkíván. Nem lehet benne kétség, hogy a háború az életszínvonal mély leszállítását jelenti általában, de a frontkatona nélkülözése még így is magában álló. A frontkatona életszínvonala egy primitív, ősi színvonalra való leszállás, ahol nem is a gyöngye táplálkozás, a fizikai megerőltetés a főbaj, hanem a tisztaság hiánya. A harci erények jelentkezése is különböző formákat ölthet. Az igazi hősiesség valóban a kitartás, de vannak olyan hősi típusok is, akikre jobban ráillik a Hübele Balázs jellemrajza. Egész más kívánalmak azok, amelyek a frontkatonát díszítik és egész más kívánalmakat támaszt a polgári élet. Az egyének értékelésének bizonyos aránytalanságai származhatnak ebből is. Csak egy kirívó példát akarok említeni. Egy borsodi falurossza büszkén emlegette, hogy békében ülnie kellett a bicskázásért, most pedig vitézségi érmelet kap érte. A háború utáni átmenetnek nem kis kellemetlensége származik abból, hogy az életét kockára tett frontkatona a hozott áldozattal arányos elismerésben nem részesülhet, mert hiszen a polgári élet kívánalmai egészen mások, mint amilyeneknek neki kellett megfelelni.

Van benne valami jellemző erő, hogy különböző népek fiai egyé-

nileg mi fő problémát láttak a háborúban. Reprezentatív regényekből kiindulva az amerikaiak az egyéni szabadság hiányát, az angolok a katonának a polgári élettől való elszakadását, a franciák a katonák idegörlő szenvedéseit, a németek az általános nyomort emelik ki, amennyire nyers általánosítással mondani lehet. A háborúnak annyira emberi képe volt minden fronton, minden hadsereg számára, hogy ami az egyikre áll, az a többire is igaz. Semmi kétség, hogy a háború az egyént megsemmisíti s ép azért egy egyéniség számára a hosszú háború elviselhetetlen. Az egyén szempontjából a háború csak áldozatot és önfeláldozást jelenthet, igazi teljes jutalmazás és kárpótlás nélkül. Egykor a harc a természetes kiválasztódás egyik eszköze volt az egyén szempontjából is és ezen az úton-módon az emelkedésnek nagy alkalmá is. Ma a sorozás elve folytán a kontraszelekció eszköze, mert a gyöngéket kíméli s az erőseket pusztítja. Ma a gépharc idején az egyén egyre jobban ágyútölteléké válik, amikor alárendelt szerepben mindent odaadhat. S miközben az emberéletnek nincs becse és ára, gazdasági szolgálatok konjunktúrákat élveznek s a tény, hogy egyesek életük veszélyeztetése nélkül a háborúból hasznot húzhatnak, csak annál elviselhetőlenebbé teszi azok helyzetét, akik csak egy tömegsír, testi rokkantság, bomlott idegek és végnélküli szenvedés között válogathatnának, ha nem volnának tisztára sorsuk játékszerei. A háború az egyén szempontjából felmérhetetlen tragédia.

IV.

Emberfölötti feladat, hogy az egyén mindig a társadalmat lássa maga előtt, amikor a háborút megítéli. S abban az ellentétben, amely az egyén háborúszemlélete s a háborúnak a társadalom szempontjából való jelentősége között van, csúcsosodik ki teljesen a háború tragikumá. Az egyén hajlandó a társadalomban csak egyének összességét látni s ha ebben igaza van, akkor a legnagyobb gonosztett, hogy az egyik ember a másíknak pusztá eszköze lehet, hogy az egyik csak azért hozzon áldozatot, hogy a másíknak jobb dolga lehessen. Ebben rejlik a háború legmélyebb szociológiai problémája. A türelmetlen civil, mint annak oly jellemző példája a Foch-hoz intézett levél tartalma szerint Clemenceau, valósággal természetes munkamegosztást lát abban, hogy a társadalom egyrésze harcol és meghal, másik része pedig él és dolgozik, egyik része sürgősen meghal, hogy a másik győztesként élhessen. Mennyi felesleges keserűséget okozott a türelmetlen civil néhány tapintatlan megjegyzése a katoná lelkében! Valahogy úgy kellene intézni a háború sorsát, hogy minden civilt be lehetne szorítani valami próbaháborúba, hadd legyen valami fogalmuk róla s nem ártana, ha egypár közülök el is esne. Gondoljunk csak el a háborúra izgató «szívvajos» újságszerkesztőt egy hétig rókaljukban élve! Vagy a százkilós monok-

lis haditudósítót, aki szerint úgyis mindig *győzünk*, vagyis ő is segít! A harcias öregek típusa se nagyon szimpatikus, akik a fiatalokat oly szívesen lelkesítik a halálba. Ne feledkezzünk meg az «életbiztosítási» szolgálatokról, a fegyvernemek különböző veszélyességi foka szerint s a felmentettekről sem. Egyszóval nem alaptalan a katonának az az érzése, hogy a háborús áldozatok nagyon egyenlőtlenek s míg ő a terhét hordja, mások a hasznát látják, vagy legalább is a hasznát láthatják, míg neki nem lehet belőle haszna. Ha a társadalmat csak mint egyének összességét fogjuk fel, kétségtelen, hogy az egyének egy csoportja szenved és veszít az egyének egy másik csoportja kedvéért. Már pedig a rabszolgaság elleni főérv is csak az, hogy az egyik ember a másiknak pusztá eszköze nem lehet. Amíg a társadalmat csak mint egyének összességét fogjuk fel, addig a frontkatona végzete elvi rokonságban van a rabszolga sorsával.

De a társadalom nem egyének összege *csupán*. Ha egyáltalán nem volna egyének összege, a problémánk sokkal egyszerűbb lenne. Ha csak egyének összege lenne, akkor is egyszerűbb és egyértelműbb lehetne az állásfoglalás. De mivel egyének összege is és annál több is a társadalom, az egyének a társadalommal való szembenállása a háború kérdésében nagyon bonyolult. Ha a háború a társadalom olyan önvédelmi harca lenne, hogy mindenki egyenlően és a legvégsőkig kivenné a részét, akkor senkise lenne mások eszköze, még ha a sors szeszélye szerint az egyik többet is vesztené, mint a másik. Ha a katona önként, élethivatásként vállalkoznék a társadalom védelmére, mint a zsoldos hadsereg vagy a hivatásos tisztikar, akkor nem merülhetne fel semmi különös probléma. A bonyodalom csak az általános hadkötelezettséggel kezdődik s azokban a jelenségekben mutatkozik, amelyeket nagy arányokban először a világháború vetett fel. A zsoldos hadsereg tekintetében is kell egy különbséget tenni. Az élethivatásszerű zsoldoskatona és a háborús önkéntes egész más elbírálást igényel, mert az utóbbival szemben a társadalom morális kényszere érvényesült. A katonaköteles egyének a társadalommal való szembenállásáról van itt csak szó s az egyén jogait kell erősebbeknek tartanunk a háború kérdésében mindaddig, amíg a társadalmat csak egyének összege gyanánt fogjuk fel, viszont a társadalom jogait kell erősebbeknek tartanunk, mihelyt a társadalomban többet látunk egyének pusztá összegénél.

Mi a társadalom? Mi egy nemzeti társadalom? Nem a ma élő emberek összege csupán, nem egy statikus állapot, nem egy statisztikai táblázat, hanem egy folyam, amelytől elfáradt cseppek elmaradnak és amelyhez friss cseppek társulnak. A társadalom az ősök öröksége, hagyománya, egy kilépő, elaggott nemzedék, egy tevékeny, munkás nemzedék, egy növekvő, új nemzedék. A társadalom egy lépéssel még a múltban van s egy lépéssel már a jövőben. Az egyes emberek csak

esetleges megtestesítői, pillanatnyi hordozói ennek a társadalomnak, melynek az egyénektől független, a múltból a jövőbe átvonuló sajátosságai vannak s a társadalom igazi jellegzetessége ebben az örökkévalóságra törő szmében van. Nagyon nehéz általánosságban megmondani, hogy mi a társadalomnak ez a halhatatlan eszméje, anélkül, hogy az ember ne mondjon csak üres vagy csak nagyképű szavakat. De igen egyszerű lesz a feladat, ha magunk elé képzelünk egy konkrét nemzeti társadalmat és meg akarjuk határozni, hogy mi az az életforma, amelyet az angol, a francia, a német, az olasz vagy akármelyik más népe a világnak kialakított a maga számára a történeti idők folyamán. Ez az életforma ki akar fejlődni, ki akarja élni magát, mint egy Leviáthán, egy emberfölötti ember, mint a *Spengler* megszemélyesített kultúrái. Keresem az univerzális embert és nem tudom megtalálni. Szeretnék lelkesedni a kozmopolitáért s kihallom belőle egy idegen fajnak kellemetlen zsargonját, amelyet nem kívánok. Egy más lelki világ, egy különös gondolkodásmód árad az én kozmopolitámból, aki korántsem az ember, hanem egy ember szintén, egy különös embertípus, nem az általános embertípus s egy oly különös embertípus, amelyet nem kívánok elcserélni az enyémmel. Nem kívánom magamra ölni sem az oláhnak, sem a szerbnek, sem a csehnek az életformáját, mert egyiket sem kedvelem s nem helyezem magam fölé. Találók életformákat, amelyeket meg tudok bec sülni. A nagy nyugati népekében találók olyasmit, ami imponál nekem, amivel rokonszenvezni tudok. Mind-egyikből valamit felveszek magamba, de nem lesz belőlem se angol, se német, se francia, se olasz, mert még ha szeretnék, se tudnék egészen átalakulni. Nem tudok már átalakulni, mert organikus lény vagyok, amelyből nem lehet egyszerűen kitörölni húsz és harminc esztendő, a döntő, jellemalakító éveket, a felserdülés, az ifjúság éveit. A bevándorló elviszi magával egy darabját a hazájának s még a fiain is megérik az apa idegen származása, mert az apa házában, az idegen haza levegőjével kevert légkörben nevelkedtek. Viszont a fiúnak mennyire idegen máris az apa régi hazája!

Az egyén életformája lehet többé vagy kevésbé határozott, de mindenkinek szüksége van egy bizonyos életformára s minél határozottabb és kialakultabb az életformája valakinek, annál nehezebben válhatik meg tőle. Ha valakire egy tőle idegen életformát akarunk rákényszeríteni, ez elviselhetetlen nyomást jelent a számára. Egészen következetes, hogy az ember elviselhetetlen életformák ellen folytatott harcával az életét hajlandó kockára tenni. De az in integrum restituciával csak a beteg test érheti be. Az erő és egészség érvényesülni, hatni, fejlődni, terjeszkedni akar. *Réz* Mihály politikai elméletének vannak részei, amelyek ezt az organikus folyamatot igen nagy jellemző erővel írják le.

Az élet harc, létért való küzdelem. Látjuk, az állatvilág milyen rettenetes harcot folytat az életért s az ember is mindennap rengeteg életet öl, amikor táplálkozik. Igaz, az emberi haladás nagy eredménye, hogy az emberéletemet megbecsüljük, sőt a felesleges állatkínzást is elítéljük. A létért való küzdelem amellet nem szűnt meg a társadalomban, csak enyhébb formákat öltött. A gazdasági versengés ép olyan harc a mindennapi kenyérért, mint akár az, amelyet őserdők fenevadai vívnak a betevő falatért és emberi ideáljaink már sokkal magasabban állnak, mint a gazdasági versengés formái. A kíméletlen gazdasági verseny, amelyet az amerikai oly jellemzően «cutthroat-competition»-nek nevez s amit magyarra legjobban így lehetne lefordítani: «Csak a fejét, hogy meg ne sántuljon!», ez a kíméletlen, torokelmetszési verseny nem elég emberséges ahhoz, hogy egy igazi, békeszerető embert kielégíthessen. Amellet a gazdasági versenyben nagyon nehéz magasabbrendű eszméket, kollektív célokat felfedezni. És mégis a gazdasági szabadság elnyomása nagyon aggályos következményekkel járhatna a társadalmi jólétre és boldogulásra. A gazdasági szabadság rendeltetése és célja, hogy az embert olyan erőfeszítésekre és eredményekre bírja, amilyenekre különben nem lenne hajlandó.

A létért való küzdelem ősi, nyers formái közül csak a háború maradt meg, habár ennek is vannak jogi szabályai. A háború az a nemzetek versengésében, ami a gazdasági harc az egyének érvényesülésében. A gazdasági szabadságról adott meghatározásainkat szinte betűről-betűre alkalmazhatnák a nemzetek szabad katonai versengésére. A háború rendeltetése és célja, hogy a nemzeteket olyan erőfeszítésekre és eredményekre bírja, amilyenekre különben nem lennének hajlandók. Nem kétséges, hogy háborúban a nemzetek minden erejüket a legvégéig feszítik a győzelemért. Nem képzelhető, hogy bármelyik nemzet is háborúba keveredjék, ha nincs meg az a hite, hogy a háború eredményével segíthet a helyzetén. Mivel mindkét félnek megvan a hite, azzal is számolniok kell, hogy a helyzetük rosszabbodhatik. A háború előtti helyzetet úgy jellemezhetjük mindegyik fél szempontjából, mint egy oly állapotot, amely annyira elviselhetetlen, hogy még egy rosszabb helyzet kockázatát is érdemes vállalni csak azért a lehetőségért, hogy ezen a helyzeten esetleg segíteni is lehessen. Így a monarchia a szerb aknamunkát a háború előtt már annyira elviselhetetlennek érezte, hogy még a feldarabolás veszélyét is kockáztatni volt kénytelen csak azért a lehetőségért, hogy a szerb aknamunkának egyszersmindenkorra véget vethessen. Franciaország Elzász visszahódításának alkalmát látva maga előtt, nemcsak ember- és anyagáldozatra volt hajlandó, hanem kitette magát egy újabb leveretés lehetőségének, mely Elzász visszaszerzésétől jobban eltávolíthatta, mint valaha. Nincs háború reménységek és nincs háború kockázat nélkül. Reménységek nélkül

nem kezdenek háborút s mivel reménységek mindkét párton vannak, az egyik párt reménysége a másik párt kockázata. Egy a háborút megelőző beavatkozás most már nem érhetné be azzal, hogy a háború előtti állapotot fenntartja. Nem érhetné be azzal, hogy az egyik párt reményeit megvalósítja, hanem anticipálnia kellene egy háború eredményét és ugyanakkor a vesztes félt ugyanabba a beletörődésbe kellene helyeznie, mint amire egy veszített háború legalább pillanatnyilag csakugyan rávenné. Ez persze lehetetlen. Azért a beavatkozásnak vagy elég hatalmasnak kell lennie ahhoz, hogy a vitatkozó felekre a maga akaratát, helyes vagy nem helyes, rákényszerítse vagy legalább is kell egy olyan objektív mértéket találni, amelyik segítségével a döntés igazságosságáról és célszerűségéről különös tekintettel az elkerült háborús veszteségekre, mindkét felet meg lehetne győzni. Az utóbbi esetben egy oly elfogulatlan bíróra is szükség van, akinek pártatlansága minden kétségen felül áll. A népszövetség, amely a páriszkörnyéki békeszerződések védelmére alakult, aligha tekinthető ilyen minden kétségen felül álló pártatlan bírónak. Az objektív és igazságos döntés is kétséges sikerű lehetne, ha nem áll kellő erő mögötte, mert a nemzetek nem az igazság megvalósítására, hanem saját nemzeti egyéniségük kifejtésére törekcszenek. Oda jutunk tehát vissza, hogy egy háború eredményét kellene anticipálni, vagy egy nagy erő súlyát kellene közbevetni, ami akkor, ha nagy népek állnak konfliktusban, teljesen kilátástalan. Gondoljunk a világháború előtti helyzetre. Ugyan a világ mely hatalmassága tudta volna rákényszeríteni a szembenálló felekre a maga akaratát? Hiszen a központi hatalmak úgyszólván az egész világgal hadakoztak! Egyelőre nincs olyan elképzelhető földi hatalom, amely a világbéke fenntartását tartósan ki tudná kényszeríteni. És amikor a páriszkörnyéki békeszerződések nem voltak képesek megteremteni a lelkek békéjét, amikor ezek a békediktátumok se nem elfogulatlanok, se nem igazságosak, egész természetes, hogy nem lehet elképzelni elfogulatlan bírót világpolitikai kérdésekben. Ha elfogulatlan bíró lenne, annak a népszövetségben kellene lennie, a népszövetség hatalmasságai pedig a békeszerződések diktátoraival azonosak, tehát éppen nem nevezhetők elfogulatlanoknak.

A győztes hatalmak ma nem tudnak hova lenni a békeszeretetükben. Mint mondtuk volt, nem képzelhető, hogy bármelyik nemzet is háborúba keveredjék, ha nincs meg az a hite, hogy a háború eredményével segíthet a helyzetén. A győztesek kétes győzelmük túlnagy zsákmányát jogosan féltik. Innen a nagy békeszeretet. Győzelmük esetén a németek is elragadtathatták volna magukat s megtörténhetett volna, hogy most ők lennének a világbéke turbékoló galambjai. A nagy békeszeretet csak annak a kifejezése, hogy nem akarnak semmit kiengedni a kezükből, amihez váratlanul és véletlenül hozzájutottak. Igazi és

őszinte békeszeretet az lenne, ha mindent visszaadnának, amit háborúval szereztek s azután jelentenék ki, hogy most pedig ne legyen több háború. Igazi békeszeretet az lenne, ha azokat a háborúokokat, amelyeket a békeszerződésekkel létrehoztak, megszüntetnék. De aláaknázni a talajt s azután a robbanást késleltetni: ez nem elég a felmentéshez az aláaknázás vádjá alól. A békeszerződésekért elsősorban felelős Franciaország érzi is, hogy a népszövetség a béke fenntartására nem lehet elegendő s ezért kitalálta Páneurópát, Európát francia vezetés alatt. A németek Mitteleurópát akartak, Középeurópát német vezetés alatt. Ez is győzelmi cél volt. Páneurópa is csak a francia győzelem betetőzése lenne. Csirájában való megfojtása minden kísérletnek, mely a hadiszákmány visszaszerzésére irányul. De Franciaországot semmiféle ravasz terv nem mentheti meg. Egy stagnáló országot nem menthet meg semmi a szaporodó népességű országokkal szemben. A néperő titokzatos, gátakat előntő hatása ez. A néperő áramlatában eltörpülnek a háborús veszteségek. 1913-tól 1928-ig a világ népessége 10 százalékkal szaporodott, pedig közbeesik a világháború a maga tízmillió halottjával. A háború kétségbeejtő sorscsapás arra a nemzedékre, amelyre rászakad, de az emberiség életében csak egy epizód. A társadalom nem szorítkozik csak egy nemzedékre. Egész más mértéket kapunk az egyén jelentőségére, ha egy nemzedékkel, a saját nemzedékével, vagy ha a társadalommal, a nemzedékén túlnövő összességgel, egy örökkévalóságra törekvő eszmével hasonlítjuk össze.

A világháború előtt nagy feltűnést keltett Normann *Angell* könyve, melyben kimutatni igyekezett, hogy a háborúval származható nyereség csak «nagy illúzió». Mondani sem kell, hogy igen bornírtnak kellene az emberiséget tartani, ha egy nagy illúzió fejében annyiszor és akkora áldozatokat hozna. Normann *Angell* egy jó újságírói trükkel élt, ezt el lehet ismerni, de nem többet, amint a szülőhazájában nem is tartják őt többnek újságírónál. Minden nagy birodalom háborúval jött létre és háborúban pusztult el. Közben a birodalom népe növekedhetett és szaporodhatott, élvezte a birodalom nagy erőforrásait. Ezt nem lehet illúzióknak nevezni. A római birodalmat ugyanúgy, mint az angol birodalmat háborúk hozták létre. Nagy népek a háborúk megpróbáltatásaiban edződtek meg s a világtörténetet a «nagy illúzió» irányította. Még a német és az olasz egységet is háborúk teremtették meg és az amerikai Egyesült Államok emelkedése is háborúkon vezet keresztül. Lengyelország feldarabolását és visszaállítását háborúknak tulajdoníthatja. A területváltozásoknak hallatlan jelentőségük van az autonóm gazdasági politika szempontjából. Hogy a területváltozásoknak nincs egyenlő jelentőségük, hogy a változások nem egyenlően tartósak; hogy egy háború sem teremt végleges állapotokat, mindez nem bizonyít a háborúk nagyon is reális hatásai és eredményei ellen.

A háború olyan nagy próbatétele a nemzeteknek, hogy erőit a legvégsőkig igyekeznek feszíteni. Hiszen a háború élet-halál kérdése a számára és egy hajszálon múlhatik a siker vagy sikertelenség. Nem egy találmány, technikai javítás, sebészeti tanulság, organizatórikus tapasztalat született a háborúból. A művészetek megtermékenyülése szintén nem hagyható figyelmen kívül. De a direkt, kézzelfogható hatásoknál sokkal fontosabbak, ha nehezebben is felmérhetők a közvetett hatások. Nagy népek megerősödése, fejlődése azon az alapon indul el, amelyet a háborúk teremtettek és így ma is el lehet mondani nagy túlzás nélkül, amit a régi görögök tudtak és mondtak: *πόλεμος πατήρ πάντων*. Az emberi fejlődésnek háborúban megedződött nagy népek a hordozói.

De a múlt tanúságtétele annál jobban gyöngül, minél jobban haladunk előre. Az emberiség ma sokkal közelebb van egymáshoz, mint valaha. A nemzetközi érintkezés egyre intenzívebb lesz. A nemzetközi megértés is tesz nagy lépéseket előre. Az érdekkellentétek egyre bonyolultabbak lesznek, mert érdekközösségeket is kereszteznek. A háborúk egyre pusztítóbb hatásúak. Az egyén súlya egyre nő a tömeg jogain keresztül. A tömeg öntudata egyre nő. A háború közvetlen társadalombontó hatása egyre aggályosabb méreteket ölt. A nemzeti kultúráknak egyre több nemzetközi eleme lesz. A békepropaganda sem lehet egészen hatástalan. A háború nem lehet ideál. Nem lehet feladni a reményt, hogy a háború egyszer elkerülhető lesz, nem lehet feladni a hitet, hogy minden jót meg lehet valósítani, amit egy rossz eszköz ígér és a rossz eszközt mégis nélkülözni lehet, el lehet kerülni. Hogy ez be fog-e következni, mikor fog bekövetkezni, hogy fog bekövetkezni, arra persze nem lehet megkísérelni a feleletet. Csak az az egy bizonyos, hogy sem a cinikus militarizmus, sem a hisztérikus pacifizmus nem az az eszköz, amely a probléma megoldását meg fogja érlelni. Sem a mindenáron való béke, sem a mindenáron való háború nem az az eszköz, mely a jövőt fel nem áldozza és a jelent tönkre nem teszi.

Neubauer Gyula.